

24. Jahn M. Narratology: A Guide to the Theory of Narrative / M. Jahn. – Cologne : University of Cologne, 2003. Режим доступу: <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.htm>
25. Johnson M. The Body in the Mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason / M. Johnson. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 233 p.
26. Lakoff G. Philosophy in the Flesh: the embodied mind and its challenge to Western thought / G. Lakoff, M. Johnson. – New York : Basic Books, 1999. – 624 p.
27. Langacker R. W. Grammar and Conceptualisation / R. Langacker. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1999. – 427 p.
28. Margolin U. Individuals in Narrative Worlds: An Ontological Perspective / U. Margolin // Poetics Today. – 1990. – № 11 (4). – P. 843 – 871.
29. Margolin U. Introducing and Sustaining Characters in Literary Narrative: A Set of Conditions / U. Margolin // Style. – 1987. – № 21(1). – p.107 – 124.
30. Margolin U. Structuralist Approaches to Character in Narrative: The State of the Art / U. Margolin // Semiotica. – 1989. – № 75 (1-2). – p. 1 – 24.
31. Palmer A. Fictional Minds / A. Palmer. – Lincoln and London : University of Nebraska Press, 2004. – 273 p.
32. Rimmon-Kenan Sh. Narrative Fiction / Sh. Rimmon-Kenan. – London and New York : Contemporary Poetics, 2002. – 181p.

Oksana Gural

The concept of the post-modernist literary work character: structure and combinatory means

The article is devoted to the problem of the post-modernist literary work character as an imagined personality, which is both the accomplishment of the top category actant and the textual constructive unity. Through the image scheme of the means, container, a part-the whole, connection, vertical order, to analyze the literary character concept, the author reveals its peculiar structure and its main conceptual parts.

Key words: literary character, actant, imagined personality, concept, text, image scheme.

Ірина Серєбрянська

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА « ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМНОЇ ПОВЕРХНІ « ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ КОНЦЕПТУ ‘ ЗЕМЛЯ’ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті проаналізовано концепт ‘земля’ на основі аналізу ЛСГ «Особливості земної поверхні». Зроблено спробу класифікувати слова, що входять до її складу, за смисловими групами. Визначено семантичні можливості слова земля, враховуючи його словниковий та символічний потенціал, асоціативні зв'язки та емоційно-оцінне навантаження в художньому тексті. Зактуалізовано архетипні ознаки концепту.

Ключові слова: концепт, лексико-семантична група, концептуальні ознаки, асоціативні зв'язки, синтагматичні відношення.

Проблема вивчення концепту «земля» є актуальною з огляду на те, що в сучасній лінгвістиці велику увагу приділяють дослідженню мови в аспекті її взаємозв'язків із ментальністю, культурою, історією, звичаями й традиціями етносу.

Метою нашого дослідження є опис концепту «земля» на основі аналізу лексико-семантичної групи (надалі ЛСГ) «Особливості земної поверхні». Матеріалом для наукової розвідки стали тексти художніх творів представників української прози другої половини ХХ ст. М. Стельмаха, О. Гончара, Г. Тютюнника.

Аналіз сучасних досліджень свідчить про те, що вітчизняні вчені активно займаються питанням концептуалізації світу природи. І це зрозуміло, адже весь побут українця здавна базувався на використанні природних багатств, серед яких земля набувала особливого значення. Сьогодні проводяться різноаспектні лінгвістичні дослідження номінативних одиниць, пов'язаних із земним простором. Так, концепту «шлях» присвячено роботи

Т. В. Радзівської та Л. В. Мельник [5], [3]; концепт «степ» у поєднанні словникової, текстової й психолінгвістичної парадигм цікавить О. Є. Єфименко [2]; безпосередньо концептом «земля» на матеріалі поетичного мовлення займається С. Шуляк [11]. Наше дослідження концепту «земля» в

рамках концептосфери «нежива природа» на основі мови української прози другої половини ХХ ст. стане продовженням цих традицій.

У своїй роботі під *концептом* розуміємо сукупність усіх сприймань, асоціацій, емоцій людини щодо певного об'єкта. Термін *лексико-семантична група* визначаємо як семантичне об'єднання слів різних частин мови.

Дослідники слушно зауважують, що Україну (етнос, мову, націю, державу, культуру, ментальність) не можна зрозуміти поза землею-природою [6]. Широко відомий серед слов'янських народів вираз *мати сира земля* змістовно втілює надзвичайну любов та повагу до землі, персоніфіковане сприйняття якої відбилосся й у мові (хоча таке ставлення до цього природного об'єкта простежується й у інших народів, наприклад, у греків Гея). С. Плачинда визнаючи образ землі - матері поетичним символом українського, російського й білоруського фольклору, називає його "дополітеїстичним образом-тотемом протоукраїнців, які поклонялися родючій ниві, всій землі" [4, с.8].

Багато давніх вірувань, пов'язаних із землею, знаходять своє втілення у прозових творах другої половини ХХ ст. Наприклад, традиція клястися землею, звертатися до неї за допомогою, прохати пробачення відбита в прозі М. Стельмаха й О. Гончара. Із землею співвідноситься чимало народних прикмет, які знайшли своє втілення в художньому мовленні: *Під першим громом розмерзається земля* (М. Стельмах).

Художнього трактування в М. Стельмаха набуває міфологічний образ святого Юрія, який одмикає землю, по-господарськи об'їжджає ниви, *"втішаючись або сумуючи над ними"*. У Г. Тютюнника по-новому осмислено образ землі, що забирає до себе грішників (а, згідно з народним повір'ям, земля не приймає по смерті великих грішників).

У цілому ЛСГ "Особливості земної поверхні" в українській прозі другої половини ХХ ст. представлена досить широко: як власне лексемою *земля*, так і різноманітними найменуваннями ландшафту, які можна розподілити за трьома групами:

1) слова, що позначають відносно рівну поверхню: *степ, нива, поле, лан, левада, город, луг, поляна, галявина, шлях, дорога, стежка* (*Він поправив свій сонцем перепечений картуз, поглянув на далекі, накупані ніжною курявою ниви, на потемнілий од негод вітряк, на притьмарені напівпрозорим туманцем луки і неквапливо пішов у досвітні поля, що породили його* (М. Стельмах); *Без кінця мрячило, поля сивілися...* (О. Гончар);

2) слова, що позначають нерівну поверхню: *яр, ярок, яруга, горб, улоговина, западина, бугор, пагорб, гора, скеля, круча*, у тому числі й власні назви – *Карпати, Чернеча Тарасова гора, скеля Коханья, скеля Дурна* тощо (*Улоговина* дедалі звужувалася, і нарешті вони в'їхали в глибокий *яр* із крутими високими стінами; *Тьмяніли відрогі присулянських бугрів...* (Г. Тютюнник); *Я відчув би її [Батьківщину] навіть при цьому легкому весняному повітрі, що тече на мене звідти, мов з високих вічно чистих гір* (О. Гончар);

3) мінеральні утворення: *каміння (каміння), самоцвіт* (*...Не тільки всі люди, але й каміння не витримало б того зойку: гори почали б колотися на шматки* (М. Стельмах).

Можливі випадки поєднання в одному контексті кількох слів досліджуваної лексико-семантичної групи, які входять до однієї чи до різних перерахованих значеннєвих категорій і в сукупності створюють довершену картину рідного краю, наприклад: *...І хто знає, чи пишались би так європейські держави, коли б не засіялись українськими костями придніпровські степи, подільські рівнини й зелені Карпати* (М. Стельмах).

Якісний склад ЛСГ "Особливості земної поверхні" зумовлюється специфікою ідіостилю кожного письменника. Так, для М. Стельмаха й Г. Тютюнника найуживанішою є лексема *земля*, що цілком закономірно, оскільки їх проза – це перш за все опис українського села й побуту українського селянина, який без землі просто не мислиться. За лексемою *земля* в М. Стельмаха йде група синонімічних просторових номінацій *шлях, дорога, стежка*, адже в етнокультурній традиції завжди важливу роль відігравав простір, яким відбувалося пересування, сполучення. У прозі О. Гончара й Г. Тютюнника, нарівні з названими групами слів, досить поширеними є лексеми *гора, скеля*, які представляють типовий рельєф південної та західної частин України.

У Г. Тютюнника за лексемою *земля* йде *степ*, а в О. Гончара це слово є найчастотнішим у досліджуваній лексико-семантичній групі, що, очевидно, пояснюється особливостями життєвого й творчого шляху самого письменника та відповідним місцем подій, які розгортаються в його творах.

Отже, основними репрезентантами концепту «земля» в українській прозі другої половини ХХ ст. є слова *земля* й *степ*, причому простежується така тенденція їх кількісного співвідношення: у М. Стельмаха – 27 : 1,

Г. Тютюнника – 2 : 1, О. Гончара – 1 : 1.

Слово *земля* в художніх творах М. Стельмаха й Г. Тютюнника часто набуває зменшено-пестливих форм *земелька*, *землиця*, а в О. Гончара – форми згрубілості *землюка* (проте не можна сказати, що вона виражає негативне ставлення власне до землі як об'єкта господарської діяльності; це передусім форма змалювання зовнішності ворога, яка дає можливість передати зневагу до нього, адже він увесь у *землюці*, брудний, нечистий – і в прямому, і в переносному значенні). Словотвірну парадигму доповнюють такі утворення: *землянка*, *землячка*, *землетрус*, *надзем'я* (те, що над рівнем землі), як контраст останньому – *підземелля*. Те, що для української прози актуальним є слово *підземелля* й похідні від нього утворення – прикметник *підземний* (*білі підземні хорони*, *підземний госпіталь* (О. Гончар)), на наш погляд, зумовлюється надзвичайними умовами життя людини в період війни, а також деякою мірою й міфологічними уявленнями про існування світу під землею.

Проте найбільш поширеними серед згаданих дериватів у художніх текстах є прикметники *земний*, *земельний*, *землистий*, *земляний*, які у складі різноманітних атрибутивних словосполучень позначають не лише природні реалії, а й особливості зовнішності, поведінки та стану людини. Так, якщо в словосполученнях *земна сила* (М. Стельмах), *земні пласти* (О. Гончар), прикметник *земний* вжито в прямому значенні, то в наступних прикладах він набуває переносного значення «життєвий, реальний» [7, с. 559]: *земне обличчя*, *земні турботи* (М. Стельмах); у словосполученнях *землиста рука*, *землисті зморшки* (М. Стельмах) прикметник *землистий*, виражаючи своє пряме значення «який містить у собі багато часток землі» [7, с. 557], є засобом творення образу хлібороба. Натомість у словосполученні *землистий каганчик* це слово передає характер світла. Прикметник *земляний* використовується і в прямому значенні («стосується до землі» [7, с. 558]), наприклад: *земляний дух* («запах»), і в переносному: *земляний холод* (у жилах).

В аналізованих художніх текстах відбито всі значення слова *земля*, зафіксовані «Словником української мови» [7, с. 557–558]. Це, по-перше, «велика планета»: ...*Стільки розмотав по різних НП і вогневих кабеля, що вистачило б обмотати вздовж і впоперек усю землю* (М. Стельмах); по-друге – «речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори», «грунт»: *Цілу годину били міномети і гармати, обволікаючи ліс гуркотом, димом і мукою попелястої землі...* (М. Стельмах); по-третє – «країна, край, батьківщина, держава». Це значення найбільш повно репрезентується атрибутивними номінантами *вільна земля*, *сибірська земля*, *рідна земля*: *Якщо ми будемо сидіти по-старому в дрібних господарствах, хоч і вільними громадянами на вільній землі, нам все одно загрожує неминуча загибель...* (М. Стельмах).

Аналіз творчості М. Стельмаха показав, що значення «батьківщина, держава» характерне для лексеми *земля* переважно в його *поетичних* творах, де могутність рідного краю уособлюють міфологічні образи богатирів *Вернидуба* та *Вернигори*: *Не ридай, моя земле, Дніпра не доточив слезами – / Ти разючими шаблями ріки підводи у розмай, / Вернидубом зведись, Вернигорою стань над шляхами, / Из охмарених піхов гримницю мечем підіймай!* [8, т. 7, с. 69]. Для прози ж більш притаманне значення "грунт, верхній шар земної кори", яке передбачає певну класифікацію землі. У художній мові вона яскраво представлена, наприклад, такими контрастними назвами, як *чорнозем*, що уособлює багату, плодючу землю, і *гниловод* – неродючу, про що свідчать відповідно конотовані епітети *ледачий*, *начинений жабами* (*Оце ж і матимеш, Давиде, два щастя в житті: славу дівчину та шматок ледачого, начиненого жабами гниловоду*).

Зазначену вище тенденцію доповнює аналіз прозових творів

Г. Тютюнника, де сема «грунт» є також найбільш поширеною (*На відсонні, де-небудь за хлівом або за купою гною, відволожена вранішньою рососою земля була чорна і парувала так, ніби її тільки що полили гарячим окропом...*), хоча семі «батьківщина, рідний край» теж відводиться значне місце (... *в них боліло серце і душа за тими родинами, за рідною землею, за рідним краєм...*).

У творах О. Гончара слово *земля* має кілька основних значень:

земля – *грунт*; його вербалізаторами є словосполучення: *родюча земля*, *плодючі ґрунти* (і протилежне – *мертва безплідна маса землі*), слово *чорнозем* / *чорноземи*;

Земля – *планета*: *Не було каналу в цьому секторі Землі, і ось він уже є!*;

земля – *Україна*: *Україна, земля окупована*;

земля – *протиставлення небу*, місце життя людей: *Стоять вони удвох коло отари в степу – один той, що все життя пішки ходить по землі, другий, що півжиття проводить у небі...*

Інші слова та номінативні словосполучення на позначення землі, зафіксовані у творах М. Стельмаха, визначають розмір земельної ділянки, її площу тощо: *наділ*, *четвертинка*, *півдесятинка*, *займанщина*, *клапті землі*, *клапоть землі* (останнє, як правило, вживається в значенні «небагато»), *латка землі* (у контексті сприймається як показник бідності).

Слід зауважити, що в художніх текстах семантичне поле слова *земля* значно ширше, ніж у словниках, що зумовлюється лексичним оточенням та різноманітними асоціаціями. З огляду на це погоджуємося з думкою

Л. Кожуховської про неоднорідну символічну знаковість образу землі: «астральний і космічний символ, образ матері-годувальниці і образ землі-Вітчизни» [6].

Зважаючи на історичні події, описані в романах М. Стельмаха "Кров людська – на водиця", "Велика рідня", "Хліб і сіль", "Дума про тебе", коли за землю проливається кров, лексема *земля* набуває нового символічного навантаження – це перш за все "**надія**": *От він і зустрівся з своєю землею, із своєю надією і тривогою*. З іншого боку, автор зображує жадобу до землі як символу наживи, багатства, що руйнує людські долі: *Треба... не стати рабом землі, отим жадноюгою, що в ґрунт без толку зажене і своє життя, і життя дітей своїх*.

В українській прозі актуалізовано символічне значення *земля – життя*, оскільки для хлібороба земля завжди була сенсом життя, навіть *"душа підлітка... теж тільки землею жила"* (М. Стельмах). Проте низка образних найменувань М. Стельмаха, до складу яких входить лексема *земля*, пов'язана з протилежним поняттям – "**смерть**", наприклад, у формі прокльону-евфемізму: *Одружила б його сира земля...* Так само в Г. Тютюнника евфемістичне словосполучення *оженитися на сирій землі* використовується в традиційному значенні "померти".

Інші контексти М. Стельмаха дають підставу для виділення таких асоціативних пар: земля – цілителька, земля – радість (і протилежне – земля – журба), земля – найкраща мудрість людини, земля – селянська доля, земля – правда, земля – нагорода, земля – умова життя людини, земля – добрі люди, земля – велике діло, холодна земля – хвороба, земля – вікодавнє багатство народу, земля – дитинство. Узагалі, яких би символічних значень не набувала лексема *земля* в художніх творах М. Стельмаха, центром уваги вона стає насамперед як номінація об'єкту сільськогосподарської діяльності людини. Саме тому в багатьох контекстах це слово супроводжується лексемою *хлібороб*, наприклад: *Бо вже дядько свій довгожданий наділ побачив, а хлібороба й смертю не відірвеш од землі. Для нього і небо – це, найперше, теж земля, де можна орати, і сіяти, і насаджувати райські сади*.

Своєрідні асоціативні зв'язки концепту «земля» простежуються і в творах Г. Тютюнника та О. Гончара:

земля – дівчина: *Навколо в обіймах степової тиші ніжилася земля, як приласкана коханим дівчина...* (Г. Тютюнник);

земля – хороша, вдячна, краса: *...Землю полюбив, хороша вона, вдячна, уся краса од землі йде: квіти, сади, річки, озера, жита, шахти – усе на ній, на землі* (Г. Тютюнник);

земля – дно Сарматського моря (актуалізується наукова теорія походження землі): *Стоять вони, двоє друзів, на землі, що колись була дном Сарматського моря, а потім, через мільйони років, зеленіла тропічними хащами і водились тут різні теплолюбні тварини...* (О. Гончар);

земля – не полігон. Земля – це нива, щоб сіяти... (О. Гончар).

У творах письменників земля досить часто персоніфікується, реалізуючи архетипне символічне значення «жінка-мати». Співзвучну думку знаходимо у

С. В. Форманової: земля – «це щось живе, життєдайне, без чого не можна уявити долю людини» [10, с. 11].

При створенні образу «землі – матері» М. Стельмах актуалізує сему "родючість", наприклад: [земля] *думає і прислухається до чогось, як прислухається до всього і до себе жінка, що почула себе матір'ю*. Подібність землі й жінки автор вбачає також у ознаках «терпіння», «врода», «ніжність, спокій»: *Як вас тільки жінка й земля терплять?; А сама мати була наділена тією вродою, що наче стверджувала схожість між жінкою і землею*.

У Г. Тютюнника лексеми *земля, мати* вступають в асоціативні зв'язки на основі актуалізації семи "тепло": *...Птахи затихали і, згорнувши натомлені за день крильця, сідали на м'які гніздечка, гріючи свої худенькі від роботи тільця пахучим, ласкавим, по-материнськи ніжним теплом розігрітої за день землі...*

Архетипний образ «земля – годувальниця» в художньому мовленні трансформується в інший – «земля – хліб» (адже це, безперечно, основний продукт, яким годує нас земля). Лексеми *земля, хліб* у складі порівняльної конструкції поперемінно стають то об'єктом, то предметом порівняння. Крім того, саме асоціація «земля – хліб», на нашу думку, лягла в основу Стельмахового епітета *зачерствіла земля* та метафори *черствіє земля*: *Чи бачать вони, як від цього черствіє хліборобська душа, а разом із нею черствіє без його ласки і земля?* Покажемо те, що в наведеному контексті дієслово *черствіє* вжито двічі – по відношенню до *хліборобської душі* й по відношенню до *землі*, між якими, безумовно, усталився тісний зв'язок. В обох випадках дієслово стоїть перед підметом,

порушуючи прямий порядок слів у реченні, і несе таким чином смислове навантаження. Усе це дає можливість констатувати, що словосполучення *хліборобська душа* й слово *земля* в контексті дуже близькі за значенням. Проте варто також звернути увагу й на те, що дієслово *черствіти* при цьому має різне функціональне навантаження, а саме: коли воно стосується хліборобської душі, то виступає засобом вираження внутрішнього стану людини, втрати нею душевного тепла, а коли стосується землі, то характеризує її як тверду, засохлу (часто так кажуть про сухий хліб та борошняні вироби).

Вказані вище асоціативні зв'язки землі з хлібом є підставою для українських письменників використовувати слова, що зазвичай є назвами хлібних виробів, для номінування землі, найуживанішими серед яких є: *скиба, скибочка, скибка землі*. Рідше зустрічаються словосполучення *окрайці землі, крихітки землі*.

Отже, основними репрезентантами концепту «земля» в українській прозі другої половини ХХ ст. є слова *земля* й *степ*, які входять до ЛСГ «Особливості земної поверхні». Усі лексеми, які утворюють названу лексико-семантичну групу, відображають конкретні відчуття й уявлення (загальнонародні, архетипні), пов'язані з відповідними природними об'єктами, а також додаткові асоціативні ознаки, які виникають у кожному новому контексті й пов'язані з індивідуальними особливостями світобачення кожного автора. Досліджувані номінації можуть виступати репрезентантами і концепту «земля», і концепту «людина» – психоемоційного, фізіологічного стану, поведінки та зовнішності, набуваючи негативних оцінних конотацій в останньому випадку. Вплив народнописенної стихії в художніх текстах відчувається в мовній реалізації жіночого начала образу землі, у назвах традиційних для фольклору міфологічних істот, а також у художньо-мовних засобах їх репрезентації.

Перспективним вважаємо аналіз синтагматичних відношень лексем-репрезентантів концепту «земля», що дасть можливість розкрити весь його семантичний арсенал та зіставити різноманітні концептуальні ознаки в мовному світі досліджуваних письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О. Твори : в 7-ми т. / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1987– 1988.
2. Єфименко О. Є. Концепт «степ» в українській мові : словникова, текстова і психолінгвістична парадигма : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / О. Є. Єфименко. – Х., 2005. – 19 с.
3. Мельник Л. В. Просторовий код фразем (шлях) // Актуальні проблеми слов'янської філології : Міжвуз. зб. наук. ст. – Вип. XI. – К. – Ніжин: Вид-во "Аспект – Поліграф", 2006. – С. 187–195.
4. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / Сергій Петрович Плачинда. – К. : Укр. письменник, 1993. – 63 с.
5. Радзівська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху // Мовознавство. – 1997. – №5. – С. 17–26.
6. Словник символів / за заг. ред. проф. О. І. Потапенка та М. К. Дмитренка. – Редакція часопису «Народознавство» // [Електронний ресурс] Українське життя в Севастополі. Бібліотека ім. Марії Фішер-Слиж. – Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm>
7. Словник української мови : в 11-ти томах / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка. – Т. 3. – 1972. – С. 557–558.
8. Стельмах М. П. Твори : в 7-ми т. / Михайло Панасович Стельмах. – К. : Дніпро, 1982–1984.
9. Тютюнник Г. М. Твори : в 2-х т. / Григорій Михайлович Тютюнник. – К. : Дніпро, 1970.
10. Форманова С. В. Ключові слова у мовній картині світу М. Коцюбинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Форманова. – К., 1999. – 15 с.
11. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту земля у поезії Євгена Гуцала / Світлана Шуляк // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 249–253.

Irina Serebryanska

Lexical-semantic group «the peculiarities of the land» as a representative of the concept «land» in the ukrainian prose of the second part of the XX century

The proposed article represents the concept «land» according to the analysis of the lexical-semantic group «the peculiarities of the land». It focuses on the semantic possibilities of the word 'land'. The classification of the components of the lexical-semantic group are also represented here.

Key words: concept, lexical-semantic group, concept indications, associative ties, syntagmatic relations.